De ‘geestelijke achtergronden’ van de Jodenvervolging

Alex van Heusden
12 oktober 2026, cursus A

De Nederlands-Joodse advocaat en schrijver Abel Herzberg (1893-1989) overleefde, samen met zijn vrouw Thea, Bergen-Belsen, hetzelfde kamp waar de zussen Margot en Anne Frank stierven aan vlektyfus, in februari of maart 1945. Vrijwel onmiddellijk na zijn terugkeer begon Herzberg te schrijven over wat hij had meegemaakt, daar in Bergen-Belsen. *Amor fati*, ‘Zeven opstellen over Bergen-Belsen’, verscheen in 1946, gevolgd in 1950 door *Tweestromenland*, het dagboek dat hij in Bergen-Belsen had bijgehouden, bijna van dag tot dag. In hetzelfde jaar kwam zijn *Kroniek der Jodenvervolging, 1940-1945* uit als een hoofdstuk van het verzamelwerk *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd*. Een zelfstandige uitgave rolde in 1956 van de pers.
Onlangs verscheen een heruitgave van dit werk, vijfenzeventig jaar na eerste publicatie en tachtig jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog. Een jubileumuitgave dus van een boek dat het eerste in zijn soort was. *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945*, de historische verslaglegging door Jacques Presser, verscheen vijftien jaar later, in 1965.

Uniek document

De *Kroniek* van Abel Herzberg is om verschillende redenen een uniek document. Het heeft destijds, na verschijnen, verbazing en bewondering gewekt dat een werk van zo groot formaat tot stand kon komen zo kort na de ‘ernstige gebeurtenissen’ die het beschrijft. Verbazing en bewondering temeer omdat de schrijver zelf behoorde tot de vervolgden. Herzberg begint zo: ‘Het is moeilijk een verhaal te vertellen. Het is zeker moeilijk als dat verhaal zoveel omvat en over zulke ernstige gebeurtenissen handelt als de vervolging van de Joden in Nederland gedurende de Duitse bezetting. Ons geheugen is een slechte bron. Het laat ons niet alleen in de steek, het bedriegt ons ook. Want wij waren niet alleen tijdgenoten en getuigen, maar ook belanghebbenden.’
Wie die ‘wij’ precies zijn? Die ‘belanghebbenden’? Toch niet enkel de slachtoffers, toch zeker ook diegenen die hen hielpen, maar ook diegenen die collaboreerden, en al diegenen die zich ophielden in het omvangrijke schemergebied, het vervagende clair-obscur van een beetje betrokkenheid en een beetje afkeer of eenvoudig onverschilligheid. Waar heb je, als mens, belang bij? Is belang niet zelden ook eigenbelang, al dan niet ‘welbegrepen’? Zulke vragen worden in de *Kroniek* op scherp gezet.
In zijn *Kroniek* peilt Abel Herzberg de ‘geestelijke achtergronden’ van de Shoah. Met een feitelijke weergave van de praktijk der vervolging neemt hij geen genoegen. Door het hele boek blijft de vraag klinken naar het waarom. De pogingen om deze vraag te beantwoorden doen haar nergens verstommen. Herzberg schrijft: ‘Van veel groter belang dan de feiten zijn hun oorzaken. Belangrijker dan de vervolging zijn de mensen die haar hebben bedreven, en de mensen, die haar hebben ondergaan. We hebben getracht aandacht aan hen te besteden, het gevaar trotserend dat ons verhaal gekleurd zou worden. Het ging niet anders en het is ook beter zo. Als de kleuren niet al te schril zijn, is er al veel gewonnen. En als ze het wel zijn, dan leidt dit tot verbeteringen door anderen. Dit komt het begrip ten goede van het door-leefde, dat aan helderheid toeneemt naarmate men dieper graven zal.’

Rassenleer

Uitgangspunt van Herzbergs analyse is de rassenleer van de nazi's: die was niet van bijkomstig maar van centraal belang voor de door hen gevoerde politiek. Zij moest immers dienen om de aanspraak op absolute macht van het Duitse volk en de daaruit voortvloeiende noodzaak van een oorlog op grote schaal ideologisch te funderen. Binnen het concept van de rassenleer werd de Jood als aan allen gemeenschappelijke vijand aangewezen: niet alleen als vijand van het Duitse volk, ook als vijand van al die volken die volgens Hitlers scenario onder het juk van Duitsland door moesten.

Nu is de Jood, preciezer: de Joodse leer, niet alleen een uiterlijke, maar ook een innerlijke vijand: 'Der Jude sitzt immer in uns,' had Hitler eens gezegd. De Joodse leer dreigt telkens weer het volk binnen te dringen en te schaden. 'Wel te verstaan,' aldus Herzberg, 'het Jodendom als idee, als beginsel, als cultuur-historisch verschijnsel, niet in de zin van de Joden als groep, en nog veel minder als individuele personen.'

Het Jodendom als idee, als beginsel; als ontwerp van de 'abstracte monotheïstische idee', zoals Herzberg het noemt. En die monotheïstische idee, die teruggaat op de bijbel, is onlosmakelijk verbonden met moraal en geweten. Er zijn dingen die mogen en er zijn dingen die niet mogen. Er zijn dingen die moeten en er zijn dingen die niet moeten. Tussen die twee kan geen vrede zijn.

Maar wat het geweten wil verhinderen, dát precies wordt van het Duitse volk verwacht: ongeremde veroveringsdrift, wil tot wreedheid, zonder welke de volgens de normen der natuur rechtmatige wereldheerschappij niet gerealiseerd kan worden. En hier komen we aan de kern van Herzbergs betoog: 'Welnu, wie kan bij dit alles de stenen tafelen gebruiken van de Sinaï, waarop een aantal woorden gebeiteld staan, die wij ten onrechte de Tien Geboden noemen, ten onrechte, omdat zij beter de Tien Verboden kunnen heten? Woorden, die de mens in tien begeerten remmen en hem tienmaal zeggen: gij zult niet..., waar de opdracht van 'das Reich' tienmaal luidt: Gij zult, gij zult...! Of in elk geval: gij moogt... Wie kan bij dit alles een geweten gebruiken, dat geweten, dat altijd juist dan dreigt te spreken, als wij zijn stem het minst verdragen kunnen?'

In deze context is het zinnig te vermelden dat Herzberg in de *Kroniek* verwijst naar *Edda en Thora*, een belangwekkende studie van theoloog K.H. Miskotte, in 1939 verschenen. 'Dat boek,' aldus Herzberg, 'dat tijdens de bezetting voor zovele Joden een bron van kracht in alle kommer is geweest.' Miskotte laat zien dat het gangbare christendom een mengvorm is - een 'syncretisme' - van Jodendom en heidendom. Zo schrijft hij: 'Wie het antisemitisme bij benadering begint te verstaan, die ziet daarin samen gestuwd eeuwen verzwegen afval, het leed van de tweespalt in duizenden harten, de naweeën van het syncretisme, de diepste oorzaak waarom men zich niet uit kan drukken dan in daden, zulke daden.'

Godsdienstige exaltatie

Herzbergs visie is zo belangwekkend omdat hij weigert de Jodenvervolging slechts te typeren als rassenstrijd. De vervolging is in wezen gevoerd met een 'psychische of, zo men wil, godsdienstige exaltatie, en wel de meest primitieve die denkbaar is'. Het waren goden die met elkaar streden: de 'geestelijke en onzichtbare god van Israël' en de 'god-natuur'. Daarom neemt Herzberg een eeuwigheidstrek waar in de strijd die Hitler voerde tegen het Jodendom, een strijd die ten diepste gericht was tegen 'de Joods-christelijke invloed van de bijbel', in het bijzonder tegen de morele aanspraken die deze in de westerse wereld heeft doen gelden. Een absoluut, moreel beginsel dat een rem zette op de aspiraties van de Germaanse Mens, moest worden vernietigd; en daarmee de Jood in wie dit beginsel was

belichaamd. ‘Daarom moest de kleine Rosetje Brilleslijper op haar zevende verjaardag de gaskamer in.’
Wie Herzberg in zijn zienswijze wil volgen, kan niet anders dan concluderen dat de barbarij door de nazi’s bedreven, zich allerminst voordeed als een gril van de geschiedenis, maar de ontlading was van een diepgaande, morele crisis die kenmerkend is voor de westerse cultuur. Een ontlading van wat zich in eeuwen had opgestapeld: die afschuwwekkende geschiedenis van Jodenhaat, Jodenmoord, verkettering, gedwongen bekeringen, verbranding van de Talmoed - een geschiedenis die de voorwaarden schiep van de Shoah, in het hart van het christelijke Europa.
Van kwaad tot erger. Wat Abel Herzberg in zijn *Kroniek* benadrukt is hoezeer onder het nationaalsocialisme door moraal en recht en geweten uit te schakelen elk taboe op het kwaad verdween als sneeuw voor de zon. Herzberg zei hierover in zijn dankwoord toen hij in 1974 de P.C. Hooftprijs ontving: ‘Scharführer x en Sturmführer y waren, net zo goed als ieder ander, niet enkel geïsoleerde, aan plaats en tijd gebonden verschijnselen. Zij waren ook symptomen van dat wat altijd en overal voorkomt. Wat zij hebben misdreven was een misdaad tegenover ons, maar behoort niet minder tot de wezenlijke tekortkomingen van het mensengeslacht. En hiermee kwamen niet zij alleen, maar kwam de hele mensheid in het geding.’

Morele crisis
Zo deed de barbarij door de nazi’s bedreven, aldus Abel Herzberg, zich allerminst voor als een gril van de geschiedenis, als iets toevalligs, een plotselinge rimpeling. En intussen: hoever reikt die morele crisis voor de westerse cultuur, hoe zwaar drukt zij op de gewetens van alle betrokkenen en werkt zij door in de wereldwijde politieke arena van vandaag? Zeker ook nu de internationale rechtsorde, hoe onvolkomen ook, door de grote mogendheden stelselmatig onderuit wordt gehaald en liefst zo snel mogelijk zou moeten verdwijnen.
In 1922 schreef Carl Schmitt (1888-1985), Duits politiek-filosoof en rechtsgeleerde, zijn *Politische Theologie* rond de vraag wie de macht heeft om in een samenleving met kracht van wet een ‘uitzonderingstoestand’ in te voeren: de wet kan buiten werking worden gesteld als noodzakelijke voorwaarde voor het functioneren van die wet. Deze rechtsgeleerde opvatting heeft zo mede de grondslag gelegd voor de legitimatie van de nazidictatuur die in 1933 de uitzonderingssituatie uitriep.
De Duits-Joodse filosoof en literair criticus Walter Benjamin (1892-1940) schreef in de late jaren dertig van de vorige eeuw zijn thesen ‘Over het begrip van de geschiedenis’. Dat was niet lang voor zijn dood - in 1940, op de vlucht voor de nazi’s, pleegde hij zelfdoding - schreef Benjamin zijn thesen ‘Over het begrip van de geschiedenis’. Daarin waarschuwt hij voor de gevaren van wat hij noemt een ‘stoer vooruitgangsgeloof’ waardoor men onvoldoende oog heeft voor de tekenen van dreigende ondergang, en pleit hij voor een ander begrip van de geschiedenis. In de zevende these schrijft hij:

> Er is nooit een document van de cultuur dat niet tevens een document van de barbaarsheid is. En zoals het zelf niet vrij is van barbaarsheid, is ook het proces van de overlevering, waarin het van de een op de ander is overgegaan, dat niet.

Barbarij na barbarij. Zelfs in naam van de cultuur. Volgen we die observatie, dan moeten we de geschiedenis, zoals die ons is overgeleverd, radicaal herschrijven - de geschiedenis, zoals Benjamin als opgave stelt, ‘tegen de haren instrijken’.

Zo zegt hij zijn achtste these:

> De traditie van de onderdrukten leert ons dat de ‘uitzonderingstoestand’ waarin we leven, de regel is. We moeten tot een begrip van de geschiedenis komen dat daaraan beantwoordt.

De ‘uitzonderingstoestand’ wil zeggen: mensen, onderdrukte mensen, zijn buiten de wet geplaatst, genieten geen enkele wettelijke bescherming en kunnen zich tot geen rechtsinstantie wenden. Ze zijn, om het middeleeuws te zeggen, vogelvrij verklaard. Zoals de Joden en vele anderen onder de nazidictatuur in een niet slechts papieren, maar ook ‘werkelijke’ uitzonderingstoestand verkeerden.

Israël en Palestina

Toen Abel Herzberg in 1950 zijn *Kroniek der Jodenvervolging* publiceerde, was de staat Israël al uitgeroepen, op 14 mei 1948. Aan het einde van de *Kroniek* wordt daarnaar verwezen als hij spreekt over die Joden die het ‘Joodse levenslot’ na de catastrofe hebben aangevat: ‘Zij hebben de grondslagen van een eigen staat gelegd en noemden hem Israël. Hier begint een nieuw boek der kronieken.’

Dat toen net opengeslagen boek der kronieken beslaat vele duizenden bladzijden over een periode van bijna tachtig jaar. Na de afschuwelijke aanslagen van Hamas op 7 oktober 2023 vindt er in Gaza een niets ontziende slachting plaats met onmiskenbaar genocidale trekken. Binnen de Israëlische regering vallen termen als ‘volledige vernietiging’ en klinken oproepen tot uithongering en verdrijving van alle Gazanen.

Moeten we dit alles, de misdaad van Hamas en de meer dan buitenproportionele reactie van Israël, typeren als uitdrukking van ‘de wezenlijke tekortkomingen van het mensengeslacht’ waar Abel Herzberg het over had? Mogelijk wel, maar wat we misschien meer dan ooit nodig hebben is een diepgaande analyse van de historische ontwikkelingen, al op de eerste paar bladzijden van dat nieuwe boek der kronieken, die hebben geleid tot het zich eindeloos voortslepende conflict tussen Israël en Palestina. En de rol van het Westen daarin, met zijn koloniale heersersmentaliteit en raciale vooringenomenheid, met zijn eeuwenoude antisemitisme als tweede en zijn moslimhaat als derde natuur.

Dragende grond

Wie zijn we en wat is voor ons richtinggevend, wat is de dragende grond van de westerse beschaving waarin we zijn grootgebracht - in het licht van alles wat we weten, ook als we het liever niet zouden weten? Deze vragen staan in het hedendaagse publieke debat hoog op de agenda. En menig woordvoerder in dit debat vraagt aandacht voor de Joods-christelijke traditie als dragende grond. Onze ‘Joods-christelijke wortels’. En ook onze ‘Joods-christelijk-humanistische erfenis’, nog wel als ‘de ziel van Europa’. Extreemrechtse politieke partijen als PVV en Forum voor Democratie beschouwen de Joods-christelijke beschaving als de authentieke Nederlandse cultuur en identiteit die niet bezoedeld mogen worden door vreemde, veronderstelde ‘volksvijandige’ invloeden. En dan gaat het vanzelfsprekend over de islam. En dus over moslims. Die moeten buiten de deur worden gehouden. Bij herhaling heeft Geert Wilders zich uitgelaten over de islam als ‘een bedreiging van onze eeuwige Joods-christelijke waarden’.

Zo wordt de islam in bruin-rechtse en ook orthodox-christelijke kringen, de zogeheten ‘christenen voor Israël’, bestempeld als de nieuwe zondebok. In zijn boek *Galmende geschiedenissen* uit 2025 schrijft antropoloog Sinan Çankaya:

> Wat sommigen integratiebeleid, en weer anderen een wit, koloniaal beschavingsoffensief noemen, omvat ook de stelling dat migranten de enige overgebleven antisemieten in Europa zijn. Antisemitisme is, volgens deze theorie, voor zover je een samenzwering met dat woord kunt tooien, een ‘importproduct’. Het suggereert dat antisemitisme van buitenaf komt, een vreemd, buitenlands kwaad dat wordt *ingevoerd*. Historisch gezien een nogal merkwaardige stelling. Deze talige trucjes, van ‘import’ tot ‘integratie’, witten Nederland schoon van een eeuwenoud protestants-christelijk antisemitisme.

Om verder te lezen

Sinan Çankaya 2025: *Galmende geschiedenissen*. Amsterdam: De Bezige Bij.

Abel J. Herzberg 2025: *Kroniek der Jodenvervolging, 1940-1945*. Amsterdam: Querido.

J. Presser 1977[7] (1965[1]): *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945*. Den Haag: Staatsuitgeverij.